

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 27 (2011)

Εκλογές πρώτης, δεύτερης και τρίτης τάξης: κόμματα, ηγεσία, αποχή

Εσωκομματική πολιτική και στρατηγική του κράτους: το "συμμετοχικό" εγχείρημα του ΠΑΣΟΚ (2004-2009)

Κώστας Ελευθερίου, Χρύσανθος Τάσσης

doi: [10.12681/sas.805](https://doi.org/10.12681/sas.805)

Copyright © 2015

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ελευθερίου Κ., & Τάσσης Χ. (2015). Εσωκομματική πολιτική και στρατηγική του κράτους: το "συμμετοχικό" εγχείρημα του ΠΑΣΟΚ (2004-2009). *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 27, 55-81. <https://doi.org/10.12681/sas.805>

Εσωκομματική πολιτική και στρατηγική του κράτους: το 'συμμετοχικό' εγχείρημα του ΠΑΣΟΚ (2004-2009)

Κώστας Ελευθερίου* και Χρύσανθος Τάσσης**

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχουν καταγραφεί μία σειρά από μετασχηματισμοί στο επίπεδο των κομματικών οργανώσεων, οι οποίοι έχουν ερμηνευθεί ως 'εκδημοκρατισμός' ή ως 'συγκεντροποίηση' της εσωκομματικής πολιτικής. Το ΠΑΣΟΚ είναι ο βασικός εισηγητής των συγκεκριμένων αλλαγών στο ελληνικό κομματικό σύστημα και το 'συμμετοχικό' εγχείρημα της περιόδου 2004-2009 μια φιλόδοξη προσπάθεια προώθησης ενός διαφορετικού μοντέλου κομματικής οργάνωσης. Στο άρθρο αυτό θα μελετηθούν οι οργανωτικές καινοτομίες της περιόδου, υπό το αναλυτικό πλαίσιο των 'τριών οργανωτικών διαστάσεων' της Scarrow (1996) και της θεωρίας του 'κόμματος καρτέλ' των Katz & Mair (1995). Θα υποστηριχτεί ότι η οργανωτική ανασυγκρότηση του ΠΑΣΟΚ κατατείνει στην ενίσχυση της ηγεσίας και του 'κεντρικού κόμματος' έναντι της 'μαζικής οργάνωσης', στην αποδυνάμωση των συλλογικών οργάνων του Κινήματος, κεντρικών και περιφερειακών, στη διαμόρφωση ενός μοντέλου εσωκομματικής δημοκρατίας βασιζόμενου στην αδιαμεσολάβητη σχέση ανάμεσα στον Πρόεδρο και το μέλος/'φίλο' και στην ανάδειξη της διαβούλευσης ως βασικής αρχής λήψης αποφάσεων. Η αυτονόμηση της ηγεσίας και της κομματικής γραφειοκρατίας από το 'οργανωμένο' κόμμα είναι αποτέλεσμα της αλληλοδιείσδυσης των δύο πρώτων με το κράτος, κυρίως μέσω της κατανομής των κρατικών πόρων στην οργάνωση. Σε αυτό το πλαίσιο, η στρατηγική του κράτους καθορίζει το περιεχόμενο του 'συμμετοχικού' εγχειρήματος και καθιστά το ΠΑΣΟΚ 'πειραματικό σωλήνα' για τις μετέπειτα κυβερνητικές πρακτικές.

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι σύγχρονες δημοκρατίες είναι δημοκρατίες πολιτικών κομμάτων. Η απόφαση αυτή καθορίζει αποφασιστικά την ημερήσια διάταξη στην επιστημονική συζήτηση σχετικά με τον ρόλο και τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων στα

* Υποψήφιος διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, <costasele@gmail.com>

** Διδάσκων 407/80, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, chritassis@hotmail.com

Οι γράφοντες θα ήθελαν να ευχαριστήσουν τη Β. Γεωργιάδου, τον Β. Ασημακόπουλο, τον Η. Κατσούλη και τον Μ. Σπουρδαλάκη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους καθώς και τον Χ. Βερναρδάκη για την παραχώρηση των κεφαλαίων του βιβλίου του.

δυτικά πολιτικά συστήματα. Ένα πολιτικό κόμμα, για τον Sartori (2005: xxi), είναι 'η κεντρική διαμεσολαβητική δομή ανάμεσα στην κοινωνία και την κυβέρνηση'. Η σχέση δημοκρατίας και κομματικής οργάνωσης και, συγκεκριμένα, το εάν η εσωκομματική δημοκρατία και η οργάνωση της εσωκομματικής πολιτικής έχουν σημασία για την εκλογική αποτελεσματικότητα ενός κόμματος ή εάν συμβάλλουν στην εδραίωση και αναπαραγωγή των δημοκρατικών συστημάτων, είναι από τα σημαντικότερα ερωτήματα που έχουν απασχολήσει και εξακολουθούν να απασχολούν τους θεωρητικούς των πολιτικών κομμάτων (Allern & Pedersen 2007, Teorell 1999). Ήδη από τη δεκαετία του 1980, εντείνεται μία επιστημονική κατόπτευση του κομματικού φαινομένου με όρους *κομματικής αλλαγής*, η οποία αρθρώνεται είτε στη βάση της βαθμιαίας μείωσης του αριθμού των κομματικών μελών (Katz, Mair et al. 1992, Mair & van Biezen 2001, Scarrow & Gezgor 2010) είτε στο πλαίσιο μιας διαρκώς αυξανόμενης κοινωνικής δυσπιστίας απέναντι στον κομματικό θεσμό και εν γένει τους δημοκρατικούς θεσμούς, η οποία θέτει τα πολιτικά κόμματα σε συνθήκες *κρίσης* (Poguntke 1996, Κατσούλης 2002, Σπουρδαλάκης 2003). Ταυτόχρονα, διατυπώνεται μια επιχειρηματολογία *μετασχηματισμού* των πολιτικών κομμάτων, όπου η έμφαση δίνεται στην αυξανόμενη εξάρτησή τους από το κράτος και τις συνακόλουθες οργανωτικές μεταβολές που αυτή επιφέρει. Το συγκεκριμένο σχήμα, που προέρχεται από τους Katz & Mair (1995, 2002), σηματοδοτεί μια νέα προσπάθεια να επανασυνδεθεί η εσωκομματική δημοκρατία με τη δημοκρατία σε επίπεδο πολιτικού συστήματος. Έτσι, η εσωκομματική πολιτική εκλαμβάνεται ως ένα από τα επίπεδα που επηρεάζονται από τις τάσεις 'καρτελοποίησης' των κομματικών συστημάτων και η φαινομενική αποκέντρωση των εσωκομματικών διαδικασιών και διεύρυνση του σώματος των μελών ερμηνεύεται ως ενίσχυση των ηγετικών ελίτ έναντι της μαζικής οργάνωσης.

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με κάποιες διαφορετικές προσεγγίσεις (Kitschelt 2000, Scarrow 1996, Γεωργιάδου 2002), ο καθοριστικός παράγοντας ερμηνείας του εν λόγω μετασχηματισμού δεν είναι η σύνδεση κόμματος και κράτους αλλά περισσότερο η ανάγκη αναπροσαρμογής της υλικότητας ενός κόμματος προς τις ολοένα μεταβαλλόμενες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, δηλαδή η σχέση του με την κοινωνία –είτε ως κοινωνία των πολιτών είτε ως εκλογικό σώμα. Στη συνάφεια αυτή, τα κόμματα 'εκδημοκρατίζονται' και 'αναδιοργανώνονται' για να εκπληρώσουν αποτελεσματικότερα τη λειτουργία της 'εναρμόνισης των συμφερόντων' [interest aggregation], να αποτελέσουν ένα θελκτικότερο εκλογικό προϊόν (Scarrow 1996) και να 'επουλώσουν' τους 'τρωθέντες' δεσμούς τους με την κοινωνία [linkage].

Παρά ταύτα, κοινός τόπος σε όλες τις παραπάνω αναλύσεις είναι η παρατήρηση ότι οι μεταβαλλόμενοι εσωκομματικοί συσχετισμοί ισχύος ανάμεσα στους

ενδο-οργανωτικούς τόπους των κομμάτων (ηγεσία, κεντρικό κόμμα, μαζική οργάνωση), τοποθετούν τη σχέση κομματικής ηγεσίας και μελών σε νέα βάση. Τα απλά μέλη είτε εργαλειοποιούνται, ως ένας επιπλέον οργανωτικός πόρος, είτε περιθωριοποιούνται λειτουργώντας ως φορείς τοπικής νομιμοποίησης της ηγεσίας είτε αναβαθμίζονται αποκτώντας συμμετοχικά δικαιώματα, μεγαλύτερη αυτονομία δράσης και λειτουργική χρησιμότητα. Οι ηγετικές ελίτ, από την πλευρά τους, κερδίζουν σε πολιτική αυτονομία και νομιμοποίηση, ενισχύουν τον έλεγχό τους επί του κόμματος και κυρίως αποσείουν το άγχος της 'κρίσης εμπιστοσύνης', επωμιζόμενες τον 'ανανεωτικό αέρα' των συμμετοχικών και αμεσοδημοκρατικών μεταρρυθμίσεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι εν λόγω οργανωτικές μεταβολές μεταφέρονται από κόμμα σε κόμμα, επιδρούν στον κομματικό ανταγωνισμό και επαναπροσδιορίζουν τα όρια και το περιεχόμενο του 'εκδημοκρατισμού' της εσωκομματικής πολιτικής.

Στην ελληνική περίπτωση, ως ο βασικός εισηγητής των συγκεκριμένων οργανωτικών μετασχηματισμών στο ελληνικό κομματικό σύστημα αναδεικνύεται το ΠΑΣΟΚ (Spourdalakis & Tassis 2007: 168), με σημείο τυπικής αφετηρίας την άμεση εκλογή του Προέδρου από τα μέλη και τους 'φίλους' του κόμματος την 8^η Φεβρουαρίου 2004. Η αλλαγή της ηγεσίας αποφασίζεται, με την αντικατάσταση του Κ. Σημίτη από τον Γ. Παπανδρέου, μπροστά στο φάσμα της πρώτης εκλογικής ήττας, από τον Απρίλιο του 1990. Στην πραγματικότητα, όμως, τη συγκεκριμένη περίοδο το ΠΑΣΟΚ φαίνεται να βιώνει τις αντιφάσεις της μετεξέλιξής του σε 'κόμμα καρτέλ', μία διαδικασία που εδραιώνεται κατά την περίοδο 1996-2004 (Βερναρδάκης 2004, Σπουρδαλάκης 1998: 72-73). Η υιοθέτηση μιας πολιτικής ατζέντας που δίνει προτεραιότητα στην οικονομική πολιτική αναπαράγει τον πρότερο 'κυβερνητισμό' με φορέα μια ανανεούμενη, τεχνοκρατική κομματική ελίτ. Το πρόταγμα της 'σύγκλισης' μετατρέπεται σε νέο *raison d'être* (είσοδος στην ΟΝΕ, υιοθέτηση του ευρώ), ενώ το ιδεολόγημα της 'Ισχυρής Ελλάδας' αναδεικνύει το κράτος σε ρυθμιστή της οικονομικής ανάπτυξης και εκφραστή του εθνικού οράματος των Ολυμπιακών Αγώνων (Moschonas 2001: 21-22, Spourdalakis & Tassis 2007: 167, Καραγιάννης 2007: 68-69). Η σαφής μετάλλαξη, ωστόσο, της κοινωνικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (Moschonas 2001: 16-19, Ζαφειρόπουλος & Μαραντζίδης 1999) και η βαθμιαία απομόνωση της 'εκουγχρονιστικής ελίτ' από την κομματική οργάνωση φαίνεται να παράγει ένα σημαντικό δημοκρατικό και νομιμοποιητικό έλλειμμα. Οι σχέσεις ηγεσίας και κόμματος την περίοδο 1996-2004 καθορίζονται από αμοιβαία καχυποψία, η οποία επιχειρείται να διευθετηθεί με την εισαγωγή ορισμένων οργανωτικών καινοτομιών -λ.χ. 'θεματικές οργανώσεις', προκριματικές εκλογές για την ανάδειξη υποψηφίων βουλευτών το 1996 και το 2000 και αμεσοδημοκρατικές αναδείξεις οργάνων το 2001 (Γεωργιάδου 2002).

Ωστόσο η αξιοσημείωτη 'θεσμικότητα' του Κ. Σημίτη, η ένταση της εσωκομματικής σύγκρουσης και ο ευτελισμός ορισμένων διαδικασιών στην πρακτική τους εφαρμογή (Βερναρδάκης 2004: 164, 174-5), αφήνουν τη συγκεκριμένη προσπάθεια ανασυγκρότησης αποσπασματική και σίγουρα ατελή. Υπ' αυτή την έννοια, το εγχείρημα της οργανωτικής ανασυγκρότησης καθίσταται κεντρικό διακύβευμα της νέας ηγεσίας, καθώς το κόμμα φαίνεται να γίνεται αντιληπτό ως ο 'πειραματικός σωλήνας' στον οποίο θα δοκιμαστεί το ανανεωμένο πρότυπο 'διακυβέρνησης' που θα εφαρμόσει η νέα ηγετική ομάδα.

Το 'συμμετοχικό' εγχείρημα¹ της περιόδου 2004-2009 ερμηνεύεται στην οικεία συζήτηση με πολλαπλούς τρόπους: ως αντίδραση της κομματικής ελίτ του ΠΑΣΟΚ στη μεγάλη εκλογική ήττα του 2004 και ενίσχυση των τάσεων 'προεδροποίησης' του (Ρόρη 2008, 2009)· ως προσπάθεια προσαρμογής της υλικότητας του κόμματος στη στρατηγική του κράτους (Spourdalakis and Tassis 2007, Βερναρδάκης 2011: κεφ. 3.7.8 και 3.7.12, Ελευθερίου 2009, Τάσσης 2010)· ως ανανεωτικός λόγος που επιχείρησε να αρθρώσει νέα εξατομικευτικά και μεταπολιτικά προτάγματα (Πανταζόπουλος 2006)· και ως εγχείρημα εκσυγχρονισμού του κόμματος από τα πάνω, το οποίο παραμένει ατελές κυρίως λόγω των ελλειμμάτων της ηγεσίας (Παππάς 2009α, 2009β).

Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε μια συνολική αποτίμηση του συμμετοχικού εγχειρήματος και θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε τα βασικά χαρακτηριστικά της οργανωτικής ανασυγκρότησης του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 2004-2009, δίνοντας έμφαση στη σχέση ηγεσίας και μελών και στις επιδράσεις της νέας διεύθυνσης στις οργανωτικές δομές του Κινήματος. Στόχος μας είναι να αναδείξουμε τις αντιφάσεις ανάμεσα στην προώθηση και την υλοποίηση των συγκεκριμένων οργανωτικών καινοτομιών² και να τις εντάξουμε στην προβληματική που έχει αναπτυχθεί στη διεθνή συζήτηση σχετικά με τις διαδικασίες κομματικής αλλαγής στα δυτικοευρωπαϊκά, και όχι μόνο, κομματικά συστήματα.³ Κατ' επέκταση, αντιλαμβανόμαστε τις παραπάνω εξελίξεις ως απόρροια της 'αλληλοδιδέουσας' κόμματος και κράτους και της συνακόλουθης τάσης 'καρτελοποίησης' του ελληνικού κομματικού συστήματος (Βερναρδάκης 2011: κεφ. 3.12, Σπουρδालάκης & Παπαβλασόπουλος 2008: 308).

Υποθέσεις

Οι υποθέσεις μας είναι οι ακόλουθες: (α) η διεύθυνση της κομματικής βάσης του ΠΑΣΟΚ δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη αύξηση της συμμετοχής των μελών/'φίλων' στη, σύμφωνα με τον Katz (2005), 'εσωτερική ζωή του κόμματος'. (β) η προτεραιότητα της ηγεσίας και του 'κεντρικού κόμματος' στις εσωτερικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων φαίνεται να ενισχύει τον συγκεντρωτισμό στη εσωκομ-

ματική πολιτική και να διαμορφώνει ένα μοντέλο οργάνωσης με σχετικά αυτόνομες, αλλά αδύναμες τοπικές οργανώσεις' (γ) η, χωρίς δεσμευτική έκβαση, προώθηση ενός άμεσου διαύλου επικοινωνίας ανάμεσα στον ηγέτη και την κομματική βάση και της (ηλεκτρονικής) διαβούλευσης ως κύριας επικοινωνιακής αρχής τείνει να ουδετεροποιεί τα μεσαία και περιφερειακά όργανα του ΠΑΣΟΚ και να αποδυναμώνει τη δυνατότητα ελέγχου των πεπραγμένων της ηγεσίας. Ως αποτέλεσμα, η ενίσχυση της αυτονομίας της ηγετικής ελίτ και της γραφειοκρατίας του κεντρικού κόμματος έναντι της μαζικής οργάνωσης, ως αναπόφευκτη απόληξη των προαναφερόμενων διαδικασιών, φύεται στο έδαφος της *ώσμωσης* των δύο πρώτων με το κράτος, στο επίπεδο της αναπαραγωγής του κόμματος μέσω της κρατικής χρηματοδότησης.

Αναλυτικό πλαίσιο

Η εξέταση της εσωκομματικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, θα στηριχθεί, εν μέρει, στο αναλυτικό πλαίσιο της Susan Scarrow (1996: 28-32) σχετικά με τις τρεις οργανωτικές διαστάσεις των πολιτικών κομμάτων. Η πρώτη διάσταση, η *συμπεριληψιμότητα* [inclusiveness] αναφέρεται στον *βαθμό πλαισίωσης* μιας οργάνωσης -ποιοι συμμετέχουν (μέλη, υποστηρικτές, εκλογείς) στις εσωκομματικές διαδικασίες- και στον *βαθμό συμμετοχής* -πόσοι συμμετέχουν στις εσωκομματικές διαδικασίες. Ο βαθμός συμμετοχής λειτουργεί συμπληρωματικά προς τον βαθμό πλαισίωσης, αποκαλύπτοντας τις πραγματικές διαστάσεις της διεύθυνσης της κομματικής βάσης. Η δεύτερη διάσταση, η *σγκέντρωση* [centralization], αναφέρεται στο ποια κομματικά όργανα διαθέτουν *αποφασιστική* αρμοδιότητα στην εσωτερική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Ως βασικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων ορίζουμε την επιλογή των υποψηφίων και τη διαμόρφωση του κομματικού προγράμματος. Και, τέλος, η τρίτη διάσταση, η *επικοινωνία και μεσολάβηση* [mediation], εξετάζει τις αμφίδρομες δομές επικοινωνίας ανάμεσα στην κομματική ηγεσία και τα κομματικά μέλη, τον βαθμό μεσολάβησης αυτής της σχέσης από τα κεντρικά όργανα και τις τοπικές οργανώσεις και τις διαδικασίες ελέγχου των εκλεγμένων οργάνων. Η εν λόγω σχηματοποίηση προάγει μια πιο σφαιρική θέαση του αντικειμένου και, κατ' επέκταση, μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε και τις εσωτερικές του αντιφάσεις.

1. Συμπεριληψιμότητα

Η διεύθυνση του σώματος των μελών που μετέχουν στις εσωκομματικές διαδικασίες του ΠΑΣΟΚ λαμβάνει χώρα με τη θεσμοθέτηση της συμμετοχής του 'φίλου' στις εσωκομματικές εκλογές και διαδικασίες. Στην εσωκομματική ιδιόλεκτο

του ΠΑΣΟΚ ο 'φίλος' φαίνεται να αντιστοιχεί με τον όρο 'επιρροή' των κομμάτων της Αριστεράς, με τον υποστηρικτή, δηλαδή, του κόμματος που βρίσκεται κοντά στην οργάνωση. Ωστόσο, με το έκτακτο Συνέδριο της 6^{ης} Φεβρουαρίου του 2004 θεσμοθετείται και η συμμετοχή του στην άμεση εκλογή του Προέδρου (Κοντιιάδης 2009: 142-4). Ενδεικτική της γενικότερης ασάφειας της ιδιότητας του 'φίλου' αποτελεί η απόφαση της Ανεξάρτητης Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, λίγο πριν από την άμεση εκλογή Προέδρου του 2004, με την οποία η καταγραφή των 'φίλων' κατά τη διαδικασία θεωρείται παραβίαση της αρχής της μυστικότητας της ψήφου (Μπελαντής 2004). Στο καταστατικό του 2005 (ΠΑΣΟΚ 2005α) ο θεσμός του 'φίλου' κατοχυρώνεται με το άρθρο 20, το οποίο του διασφαλίζει το δικαίωμα του εκλέγειν σε όλες τις εσωκομματικές διαδικασίες, διαφοροποιώντας τον από το μέλος ως προς το δικαίωμα του εκλεγείν. Από την άλλη πλευρά, η εγγραφή στα μητρώα μελών και φίλων απλοποιείται μετατρέπόμενη σε αυτοπρόσωπη δήλωση του εκάστοτε ενδιαφερόμενου (ΠΑΣΟΚ 2005: Άρθρο 18/3).

Εάν επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε τη διεύρυνση του σώματος των μελών του ΠΑΣΟΚ βάσει των βαθμών πολιτικής συμμετοχής του Duverger (1964: 90-116), θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο θεσμός του 'φίλου' συνιστά προσπάθεια να ενταχθούν στην εσωκομματική πολιτική του Κινήματος και οι υποστηρικτές του. Η επέκταση της συμμετοχής των μελών και φίλων αφορά, καταρχάς, την άμεση εκλογή του Προέδρου ανά τετραετία, τις αρχαιρεσίες στα 'αποκεντρωμένα όργανα' του Κινήματος και την εκλογή αντιπροσώπων για το Συνέδριο. Προϋπόθεση της συμμετοχής είναι ότι τα μέλη/'φίλοι' θα έχουν εγγραφεί στα μητρώα του κόμματος μέχρι την ημέρα της ψηφοφορίας. Αυτό σημαίνει ότι το 'Μητρώο Μελών και Φίλων' βρίσκεται υπό διαρκή αναθεώρηση. Στην Έκθεση του Συνηγόρου για το Μέλος και για τον Φίλο' (2006: 68) η συμμετοχή των 'φίλων' θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία ενός 'ανοιχτού κόμματος' και η συνεισφορά τους είναι διπλή: 'ανάπτυξη της πολιτικής συνείδησης' και 'οργανωτική απεμπλοκή από μηχανισμούς προσωπικών εξαρτήσεων'.

Σε αυτό το σημείο, όμως, πρέπει να προβούμε σε δύο παρατηρήσεις: για πρώτη φορά στην ιστορία του Κινήματος η συγκρότηση του Μητρώου των μελών και φίλων πραγματοποιείται κεντρικά μέσω του 'εσωτερικού δικτύου' [intranet] του ΠΑΣΟΚ. Αυτό σημαίνει ότι το 'κεντρικό κόμμα' αποκτά πλέον τη δυνατότητα να ελέγχει απόλυτα τη διαδικασία στρατολόγησης μελών και 'φίλων', μία εξέλιξη που αποδυναμώνει την περιφερειακή οργάνωση ως βασική κομματική αναφορά σε τοπικό επίπεδο. Δεύτερον, οι διαφορές στους αριθμούς των ψηφισάντων στις προεδρικές εκλογές και στις αρχαιρεσίες των οργάνων είναι μεγάλες. Χαρακτηριστικά, σε δύο μεγάλες νομαρχιακές οργανώσεις της Β' Αθήνας -τη Β2 που περι-

λαμβάνει τις Τ.Ο. της Βόρειας Αθήνας και τη Β1 που περιλαμβάνει τις Τ.Ο. της Νότιας Αθήνας- το ποσοστό των μελών που προσήλθαν στις εκλογές των οργάνων (συγκεκριμένα, στην εκλογή Γραμματέα και μελών της Νομαρχιακής Επιτροπής και στην εκλογή συνέδρων για το Συνέδριο του 2008) κυμαίνεται στο 15-20% σε σχέση με τους ψηφίσαντες στην άμεση εκλογή της 11^{ης} Νοεμβρίου του 2007. Επιπρόσθετα, τα ποσοστά είναι ακόμα χαμηλότερα όσον αφορά τα 'ταμειακώς εντάξει' μέλη και 'φίλους', μετά από την εκστρατεία του ΠΑΣΟΚ για ανανέωση της 'Κάρτας Μέλους και Φίλου' στα τέλη του 2008. Για τη Β1 το ποσοστό κινείται γύρω στο 17% και για τη Β2 στο 12,2%.⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι και για τις δύο Νομαρχιακές τα 'ταμειακώς εντάξει' μέλη, σε απόλυτους αριθμούς, υπολείπονται των ψηφισάντων στις εσωκομματικές αρχαιρεσίες περίπου κατά 40%.

Η επιλεκτική συμμετοχή των μελών/'φίλων' θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της ουσιαστικής έλλειψης κεντρικών διακυβευμάτων στις, εκτός της εκλογής Προέδρου, εσωκομματικές διαδικασίες, λόγω των περιορισμένων αρμοδιοτήτων των περιφερειακών οργάνων και του Συνεδρίου. Τα μέλη/'φίλοι', ως τμήμα ενός διευρυμένου εκλεκτορικού σώματος [selectorate], συμμετέχουν στη διαδικασία που διαθέτει το μεγαλύτερο 'ειδικό' βάρος και δεν επιβάλλει κάποια λογική κομματικής στράτευσης. Οι εσωτερικές αρχαιρεσίες περιορίζονται στην ανάδειξη των διαχειριστών της οργάνωσης, οπότε αφορούν τον στενό κύκλο των μελών της 'μηχανής'. Η δε εκλογή συνέδρων έχει απολέσει την προηγούμενη σημασία της, στον βαθμό που ο θεσμός του Συνεδρίου έχει συμβολικό χαρακτήρα - βλ. πιο κάτω ενότητα 2.2. Το φαινόμενο της 'επιλεκτικής συμμετοχής' έχει απαντηθεί και σε άλλες περιπτώσεις εφαρμογής αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών στην εσωκομματική πολιτική (Rahat & Hazan 2007, Scarrow 1999).

Συμπερασματικά, η à la carte συμμετοχή των μελών/'φίλων' είναι, ίσως, το κύριο χαρακτηριστικό του 'ασύμμετρου εκδημοκρατισμού' της εσωκομματικής λειτουργίας του ΠΑΣΟΚ. Η διαδικασία στην οποία παρατηρείται η μεγαλύτερη συμμετοχή παράγει έναν εκλεγμένο Πρόεδρο ο οποίος δεν ελέγχεται από κανέναν κομματικό θεσμό, στον βαθμό που το σώμα των μελών και 'φίλων' συγκροτείται ως εκλεκτορικό την ημέρα της εκλογής και δεν διαθέτει μόνιμη θεσμική συγκρότηση. Το δε Συνέδριο, το κατεξοχήν αντιπροσωπευτικό συλλογικό όργανο του ΠΑΣΟΚ που εκφράζει τα μέλη και τους 'φίλους', δεν εμπλέκεται στη διαδικασία εκλογής του Προέδρου. Από την άλλη πλευρά, στις διαδικασίες με τη μικρότερη συμμετοχή υπάρχει μεγαλύτερη δυνατότητα ελέγχου των πεπραγμένων των περιφερειακών αιρετών οργάνων, παρότι η τυπική και ουσιαστική παρέμβαση τους στην εσωκομματική πολιτική του Κινήματος είναι σαφώς περιορισμένη. Η αποδυνάμωση αυτής της πτυχής της συλλογικής λειτουργίας του ΠΑΣΟΚ καθι-

στά τη συμμετοχή του μέλους και του 'φίλου' καθαρά περιστασιακή πράξη η οποία συνοδεύεται από ένα χαλαρό 'δίχτυ' στοιχειωδών υποχρεώσεων.

2. Συγκέντρωση

2.1 Επιλογή υποψηφίων

Η επιλογή κομματικών υποψηφίων είναι μια ιδιαίτερα σημαντική εσωκομματική διαδικασία σε πρακτικό και σε συμβολικό επίπεδο. Όπως αναφέρει και ο Katz (2001: 278-280), οι υποψήφιοι είναι η κύρια 'δεξαμενή' στελέχωσης του κυβερνητικού σκέλους του κόμματος και η επιλογή τους ένα από τα κεντρικότερα διακυβεύματα της εσωκομματικής πολιτικής. Η διαδικασία επιλογής υποψηφίων είναι σημαντική παράμετρος για τον επαναπροσδιορισμό από την κομματική ηγεσία της μορφής που λαμβάνει η εσωκομματική δημοκρατία κατά τη διάρκεια ενός εγχειρήματος 'οργανωτικής ανασυγκρότησης'. Όπως έχει επισημάνει και ο Schattschneider, 'εκείνος που δίνει τις υποψηφιότητες, είναι και ο ιδιοκτήτης του κόμματος' (αναφέρεται σε Weeks 2008), εννοώντας ότι η επιλογή των υποψηφίων είναι αποκαλυπτική του συσχετισμού ισχύος στο εσωτερικό ενός κόμματος. Στην περίπτωση του 'συμμετοχικού' εγχειρήματος του ΠΑΣΟΚ, ο 'νεωτερισμός' που προβάλλεται αφορά τη δυναμική, εκ νέου, υιοθέτηση του μοντέλου των προκριματικών εκλογών για την ανάδειξη των υποψηφίων του Κινήματος. Σύμφωνα με το άρθρο 49/1 του Καταστατικού του 2005 (ΠΑΣΟΚ 2005α), 'οι υποψήφιοι του ΠΑΣΟΚ για τη Βουλή και τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης αναδεικνύονται με δημοκρατικές διαδικασίες προκριματικών εκλογών και με πολιτική αξιολόγηση των συλλογικών του οργάνων'. Τον συντονισμό των εν λόγω διαδικασιών αναλαμβάνει η Επιτροπή Εκλογικών Διαδικασιών (ΕΕΔ) που εκλέγεται από το Εθνικό Συμβούλιο. Ωστόσο, ο 'Κανονισμός Ανάδειξης Υποψηφίων στις Δημοτικές και Νομαρχιακές Εκλογές' (ΠΑΣΟΚ 2005β), προσθέτει και τη 'διαβούλευση' ως διαδικασία επιλογής, μειώνοντας τη σημασία των προκριματικών εκλογών.

Πρώτο πεδίο εφαρμογής είναι οι Δημοτικές Εκλογές του 2006 (15 και 22 Οκτωβρίου), οπότε διεξάγονται προκριματικές εκλογές σε 29 δήμους. Σύμφωνα με μία παλαιότερη έρευνα (Ρόρη 2008), οι Περιφερειακές Επιτροπές λαμβάνουν την τελική απόφαση για τον προσδιορισμό των υποψηφίων δημάρχων σε 845 δήμους, η ΕΕΔ σε 153 δήμους και σε 53 Νομαρχίες και ο Πρόεδρος σε 3 δήμους και 5 Νομαρχίες. Κυρίαρχη διαδικασία διευθέτησης της επιλογής των υποψηφίων από την Π.Ε. είναι η διαβούλευση με τις πρωτοβάθμιες και δευτεροβάθμιες οργανώσεις. Ωστόσο, οι προτάσεις των Δημοτικών Οργανώσεων και των Νομαρχιακών Επιτροπών δεν έχουν παρά συμβουλευτικό χαρακτήρα. Στην περίπτωση των 156 δήμων και 58 Νομαρχιών για τους οποίους η απόφαση λαμβάνεται από τον Πρό-

εδρο και την ΕΕΔ, η επιλογή των υποψηφίων προκύπτει ως 'χρίσμα' από το κεντρικό κόμμα. Τέλος, στην περίπτωση του Δήμου Αμαρουσίου δοκιμάζεται και το εργαλείο της 'διαβουλευτικής δημοσκόπησης' [deliberative poll] (Fishkin, Luskin, Panaretos et al. 2008).

Στις βουλευτικές του 2007 και του 2009 ακολουθούνται δύο παρεμφερείς διαδικασίες. Το 2007, βάσει του 'Κανονισμού Ανάδειξης Υποψηφίων στις Βουλευτικές Εκλογές' (ΠΑΣΟΚ 2007) αλλά και Εγκυκλίου του Γραμματέα (Αθανασάκης 2007), οι ενδιαφερόμενοι καταθέτουν την υποψηφιότητά τους στην ΕΕΔ, η οποία την προωθεί στις Νομαρχιακές και Περιφερειακές Επιτροπές. Αυτές αξιολογούν τις υποψηφιότητες, καταθέτουν τις προτάσεις τους στην ΕΕΔ και η τελευταία αποφασίζει με τη συνακόλουθη επικύρωση από το Εθνικό Συμβούλιο. Το 2009 (Ραγκούσης 2009) η συμβουλευτική αρμοδιότητα περνάει αποκλειστικά στις Ν.Ε., οι οποίες αξιολογούν τις κατατιθέμενες στο 'κεντρικό κόμμα' ατομικές υποψηφιότητες, αποστέλλουν την εισήγησή τους στην Επιτροπή Ανάδειξης Υποψηφίων και η τελευταία αποφασίζει και πάλι με επικύρωση από το Εθνικό Συμβούλιο. Για τα ψηφοδέλτια των ευρωεκλογών 2004 και 2009 την τελική απόφαση λαμβάνει ο ίδιος ο Πρόεδρος.

Το ζήτημα της διεύθυνσης των εκλεκτορικών σωμάτων για την επιλογή των υποψηφίων είναι κεντρικό για την κατανόηση και τη αποσαφήνιση του λεγομένου 'εκδημοκρατισμού' της εσωτερικής λειτουργίας των κομμάτων (Bille 2001, Katz 2001). Ωστόσο, η διεύθυνση από μόνη της δεν είναι δυνατόν να χαρακτηρίσει ένα σύστημα επιλογής υποψηφίων ως δημοκρατικό. Ο βαθμός συγκέντρωσης στη λήψη της τελικής απόφασης (Rahat 2007) και ο τύπος των εκλογών για τις οποίες επιλέγονται οι υποψήφιοι είναι δύο πρόσθετα στοιχεία τα οποία πρέπει να ληφθούν υπόψη. Όπως αναφέρει ο Rahat (2008: 12),

είναι σημαντικό [οι εκλογείς] να έχουν τη δυνατότητα να κρίνουν εάν τα κόμματα χρησιμοποιούν περισσότερο ή λιγότερο δημοκρατικές μεθόδους και εάν τροφοδοτούν το σύστημα με πρόσθετες δημοκρατικές ιδιότητες ή αντίθετα δημιουργούν προβλήματα.

Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, η επιλογή των υποψηφίων είναι κυρίως κεντρική, καθώς διευρυμένα εκλεκτορικά σώματα συγκροτούνται μόνο σε δευτερεύουσας σημασίας δήμους. Έτσι, η μη χρησιμοποίηση των προκριματικών εκλογών στην επιλογή υποψηφίων βουλευτών και υποψηφίων δημάρχων σε σημαντικούς δήμους, μειώνει τον τελικό αντίκτυπο της εν λόγω οργανωτικής καινοτομίας στην εσωτερική λειτουργία του κόμματος. Πρέπει να σημειωθεί, ότι η προώθηση της συγκεκριμένης οργανωτικής καινοτομίας ήταν πιο 'τολμηρή' -παρά το ατελέσφορο των αποτελεσμάτων της- κατά την περίοδο 1996-2004, οπότε και διεξήχθησαν προκριματικές εκλογές για την επιλογή βουλευτών για τις εκλογές του

1996 και του 2000. Ο λόγος περί συμμετοχής μέσω των προκριματικών εκλογών μετά το 2004 είναι πολύ πιο διαδεδομένος από την τελική εφαρμογή τους, κυρίως, επειδή πλαισιώνει τη λογική της άμεσης εκλογής του Προέδρου. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Katz (2001: 293),

η επέκταση της συμπεριληψιμότητας του εκλεκτορικού σώματος δεν αυξάνει κατ' ανάγκη και τον πραγματικό έλεγχο που ασκούν οι υποστηρικτές πάνω στους ηγέτες τους [...] αντιθέτως η διεύρυνση του εκλεκτορικού σώματος μπορεί να είναι μια στρατηγική της κομματικής ελίτ για να εξουδετερώσει τη βάση.

2.2 Διαμόρφωση του προγράμματος του κόμματος

Στην ιστορία του ΠΑΣΟΚ η διαμόρφωση του προγράμματος είναι μία αρκούντως συγκεντρωτική διαδικασία, προνόμιο του Προέδρου και της Κεντρικής Επιτροπής. Δυνητικά, ωστόσο, κάθε σύνεδρος μπορούσε να τοποθετηθεί στο Συνέδριο επί του συνόλου των προγραμματικών θέσεων. Στο Συνέδριο του 2005 (4-6 Μαρτίου) μεταβάλλεται δραστικά η σκηνογραφία της συνεδριακής διαδικασίας. Οι κεντρικές ομιλίες στην ολομέλεια πραγματοποιούνται μόνο από τον Γραμματέα και τον Πρόεδρο (Tassis 2006) και οι εργασίες του Συνεδρίου διεξάγονται σε 21 'Τραπεζία Διαλόγου'. Υπ' αυτήν την έννοια, το πρόγραμμα του κόμματος δεν γίνεται αντιληπτό ως ενιαίο σώμα, αλλά ως άθροισμα θεματικών, ενδεχομένων αντιφατικών μεταξύ τους. Στη συγκυρία της περιόδου, το Συνέδριο συμβολίζει εμφατικά τη 'θέληση' της ηγεσίας για αλλαγή.

Την 1^η Μαρτίου 2007 ο Παπανδρέου καταθέτει το ανανεωμένο προγραμματικό πλαίσιο και ξεκινάει ο διάλογος στις οργανώσεις, μέσω 'ανοικτών εκδηλώσεων' και 'κύκλων διαλόγου' σε διάφορες περιοχές της χώρας, καθώς και μέσω του διαδικτυακού τόπου dialogos.pasok.gr. Ωστόσο, παρά την ανοιχτή διαδικασία, οι προτάσεις που κατατίθενται από τους ενδιαφερόμενους -μέλη/'φίλοι' και οργανώσεις- δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα. Στο Προγραμματικό Συνέδριο (18-20 Μαΐου 2007) ακολουθείται και πάλι η δομή των πολλών 'τραπεζιών διαλόγου', ενώ δίνεται έμφαση στο πρόσωπο του Προέδρου και στην ανάδειξη των προσωπικών πολιτικών του χαρακτηριστικών. Με το 8^ο Συνέδριο (13-16 Μαρτίου 2008), φαίνεται να προωθείται μία ήπια υπαναχώρηση από τις πρότερες πρακτικές, ενδεχομένως υπό το βάρος της εσωκομματικής διαμάχης των προηγούμενων μηνών. Οι δύο βασικές εισηγήσεις για τις προγραμματικές θέσεις και τις καταστατικές αλλαγές πραγματοποιούνται στην ολομέλεια, ενώ προβλέπονται και τοποθετήσεις των συνέδρων επί των εισηγήσεων.

H Faucher-King (2005) επισημαίνει για τα συνέδρια των βρετανικών πολιτικών κομμάτων ότι σταδιακά μετατρέπονται από θεσμούς διαμόρφωσης πολιτικής

και πεδία αντιπαράθεσης ιδεολογικών και πολιτικών ρευμάτων σε τελετουργικά διακήρυξης της ενότητας του κόμματος. Το συνέδριο, στην παραδοσιακή του μορφή, είναι μια κεντρική συλλογική διαδικασία που χαρακτηρίζεται από την αμεσότητα της αντιπαράθεσης, το στοιχείο της έκπληξης και τη δεσμευτικότητα της έκβασης και επιλύει διαφορές ως η 'κονίστρα' όπου οι αντιπαρατιθέμενες πολιτικές προσεγγίσεις θα τεθούν αντιμέτωπες. Στην περίπτωση των συνεδρίων του 'συμμετοχικού' ΠΑΣΟΚ, η αντιπαράθεση έχει διευθετηθεί ήδη από την εκλογή του Προέδρου, οπότε το συνέδριο βεβαιώνει την απόλυτη κυριαρχία του ηγέτη μέσα στο κόμμα. Η αποδυνάμωση δε αυτού του κατεξοχὴν αντιπροσωπευτικού κομματικού οργάνου περιορίζει τη νομιμοποιημένη έκφραση της μειοψηφίας που υποστήριξε τον ηττημένο υποψήφιο πρόεδρο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Πρόεδρος είναι ο αποκλειστικός αντιπρόσωπος της βούλησης της κομματικής βάσης, συνολικά. Η διαδικασία διαμόρφωσης του προγράμματος εξακολουθεί να είναι συγκεντρωτική και να εκπορεύεται από την εκάστοτε ηγεσία. Πέρα από την προγραμματική 'καθαρότητα', μεγαλύτερη σημασία έχει η επιβεβαίωση της συμβολικής συνοχής του κόμματος. Υπ' αυτή την έννοια, στο 7^ο Συνέδριο επιδιώκεται η συνοχή του κόμματος για την 'αλλαγή' του, στο Προγραμματικό Συνέδριο η συνοχή ως έκφραση του 'δυναμισμού' της ηγεσίας και στο 8^ο Συνέδριο η συνοχή ως υπέρβαση της ηγετικής διαμάχης.

3. Μεσολάβηση

3.1 Σχέση ηγεσίας-μελών/'φίλων', (ηλεκτρονική) διαβούλευση

Ένα από τα πιο σημαντικά διακυβεύματα του 'συμμετοχικού' εγχειρήματος είναι η διαμόρφωση άμεσων δομών επικοινωνίας ανάμεσα στην ηγεσία και τα απλά μέλη/φίλους. Η ίδια η διαδικασία της άμεσης εκλογής του προέδρου υποδηλώνει μία δέσμευση του νικητή απέναντι στον 'κόσμο' του κόμματος, ο οποίος καθίσταται η νομιμοποιητική βάση του νέου αρχηγού. Από την πρώτη στιγμή, η οργανωτική ανασυγκρότηση εκλαμβάνεται ως κάλεσμα από τον Πρόεδρο και το 'άνοιγμα' των εσωκομματικών διαδικασιών ως απόπειρα επέκτασης της διεύθυνσης και στα 'σκοτεινά δωμάτια' του κομματικού μηχανισμού. Ο Πρόεδρος του κόμματος καθιερώνει άμεση επικοινωνία με τον 'απλό πολίτη' μέσω του προσωπικού του διαδικτυακού τόπου (papandreou.gr) και εμπλουτίζει τον λόγο του με συνεχείς εξατομικευτικές εγκλήσεις (Πανταζόπουλος 2006). Στο πλαίσιο αυτό, ένας πολύ βασικός επικοινωνιακός διάλογος της εν λόγω ρητορικής είναι το διαδίκτυο (Κολοβού 2008: 60-66). Με τα λόγια του ίδιου του Παπανδρέου, 'στόχος μας είναι να δημιουργήσουμε μία "ηλεκτρονική εκκλησία του δήμου" [...]' (Πανταζόπουλος 2006: 165). Το portal του ΠΑΣΟΚ (pasok.gr) είναι ο κύριος κόμβος της

εν λόγω διαδικασίας. Στο 'Αλφαβητάρι του ΠΑΣΟΚ για το Διαδίκτυο' (Ανδριανοπούλου, Διαμαντάκη, Ζησούλη κ.α. 2005), διατρανώνεται η πεποίθηση ότι η επιτυχία του 'συμμετοχικού' εγχειρήματος περνά μέσα από την αξιοποίηση του διαδικτύου: 'Το Διαδίκτυο μπορεί να αποτελέσει ένα από τα εργαλεία της νέας συμμετοχικής διακυβέρνησης [...] ενισχύοντας τη δημοκρατικότητα και το εύρος της πολιτικής'.

Όλες οι οργανώσεις και των τριών βαθμίδων παροτρύνονται να δημιουργήσουν ιστολόγια βασισμένα στην ελεύθερη πλατφόρμα 'Wordpress'. Ωστόσο, βάσει ενός πρώτου υπολογισμού, μόλις 109 Οργανώσεις Βάσης αξιοποιούν την πλατφόρμα, στην πλειονότητά τους μετά το 2007 και, επιπροσθέτως, οι περισσότερες αναπαράγουν κείμενα και αναρτήσεις του κεντρικού portal και λιγότερο τις τοπικές δράσεις τους. Στις Ν.Ε. και τις Π.Ε. η κατάσταση είναι λίγο καλύτερη: οι 7 από τις 15 Π.Ε. και οι 45 από τις 63 Ν.Ε. διαθέτουν ιστολόγιο, ενώ σχεδόν όλες έχουν ηλεκτρονική διεύθυνση.⁵ Αξίζει να επισημανθεί, ότι η 'διαδικτυοποίηση' της εσωκομματικής λειτουργίας κινείται περισσότερο στο πλαίσιο μιας λογικής εξορθολογισμού και μείωσης του λειτουργικού κόστους των κομματικών οργανώσεων και λιγότερο ως διευκόλυνση της παρέμβασης του 'οργανωμένου' ΠΑΣΟΚ στην εσωκομματική πολιτική.

Επομένως και το portal του ΠΑΣΟΚ λειτουργεί ως διοικητικό εργαλείο αναρτώντας οδηγίες, εγκυκλίους και αποφάσεις του κεντρικού κόμματος προς την περιφερειακή οργάνωση· ως συμμετοχικό εργαλείο παρέχοντας διάφορες δυνατότητες επικοινωνίας του κοινού με το κόμμα (φόρμα επικοινωνίας, ηλεκτρονικές διευθύνσεις στελεχών, υπερσυνδέσμους σε καμπάνιες ή παράλληλες δομές του Κινήματος, online δημοσκοπήσεις, διάφορα fora και καθημερινό newsletter)· και ως εκλογικό εργαλείο (για τις τρεις λειτουργίες, βλ. Ward, Gibson and Nixon 2003). Ο αξιοσημείωτος όγκος πληροφοριών, αν και δύσκολα διαχειρίσιμος από τον μέσο χρήστη, εξυπηρετεί εν μέρει τον στόχο της διαφάνειας και συνιστά βασικό σημείο αναφοράς και τόπο πληροφόρησης, κυρίως για τα μέλη και τα στελέχη του Κινήματος. Σύμφωνα με τη λογική της Norris (2003), το pasok.gr είναι βήμα 'κήρυγματος προς στους προσηλυτισμένους' και υποβοηθά στην ανάπτυξη ενός 'επικοινωνιακού πλουραλισμού' ανάμεσα στα διάφορα μέρη του κόμματος, παρά προωθεί τη μαζικότερη συμμετοχή μελών και υποστηρικτών.

Η αποτελεσματικότητα της εξατομικευμένης συμμετοχής των χρηστών των ιστοσελίδων του ΠΑΣΟΚ και, κυρίως, η συνεισφορά της στο 'άνοιγμα των διαδικασιών' κρίνεται από το εύρος του 'ψηφιακού χάσματος' (Norris 2001) στην Ελλάδα. Παρά τη ραγδαία αύξηση στον αριθμό των χρηστών από το 2000 (393,2 %), η χώρα εξακολουθεί να βρίσκεται πολύ πιο χαμηλά από τον μέσο όρο διαδικτυακής διείσδυσης στην Ε.Ε. (67,6% έναντι 46,2%).⁶ Ο 'μύθος της ψηφιακής δημοκρα-

τίας' (Hindman 2009) σχετίζεται με το πώς το διαδίκτυο, ως πεδίο λειτουργίας μιας 'εικονικής' δημοκρατίας, αναπαράγει τις παθογένειες της 'πραγματικής' δημοκρατίας. Εν προκειμένω, η λογική πίσω από τη διαδικτυακή δημόσια διαβούλευση φαίνεται να αναπαράγει τις παθογένειες της ίδιας της διαδικασίας της διαβούλευσης και να ενισχύει, εν τέλει, τον συγκεντρωτισμό στη λήψη των αποφάσεων: ενδυναμώνονται οι τάσεις κατακερματισμού του πολιτικού σώματος, στον βαθμό που οι συνεκτικές πολιτικές προτάσεις υποκαθίστανται από επιμέρους παρατηρήσεις· δεν είναι αντιπροσωπευτική της κοινωνίας ούτε καν της κομματικής βάσης -εφόσον η δυνατότητα πρόσβασης στο διαδίκτυο και, κυρίως, ο 'ψηφιακός αλφαριθμητισμός' έχουν σαφή ταξικά χαρακτηριστικά· η δυνητική ανωνυμία του συμμετέχοντος ακυρώνει τη δεσμευτικότητα του αποτελέσματος της διαβούλευσης, στον βαθμό που δεν υπάρχει υποκείμενο-φορέας έλεγχου των τελικών πεπραγμένων της ηγεσίας. Το βασικό ερώτημα, υπ' αυτήν την έννοια, είναι ποιος θέτει την ημερήσια διάταξη της διαβούλευσης. Η ελεύθερη συμμετοχή, ενώ πραγματώνει ένα δικαίωμα ελευθερίας λόγου, φαίνεται ότι δεν ενισχύει τον ρόλο του απλού μέλους στην εσωκομματική ζωή.

3.2 Η θέση του Εθνικού Συμβουλίου

Η λογική του 'συμμετοχικού' εγχειρήματος θέτει σε προτεραιότητα τη διαμόρφωση άμεσων και αδιαμεσολάβητων σχέσεων ηγέτη και μελών. Αυτό σημαίνει ότι οι 'μέσαιες ελίτ' (Katz 2005: 91) του κόμματος είναι υποχρεωμένες να αποδεχθούν έναν νέο, μικρότερο ρόλο όσον αφορά τη σύνδεση της κομματικής βάσης με την ηγετική ελίτ. Στη νέα θεσμική μηχανική του Κινήματος, το 'Εθνικό Συμβούλιο' στέκει ανάμεσα στην ηγεσία και την περιφερειακή οργάνωση, αλληλεπιδρώντας με τη νέα κομματική γραφειοκρατία. Η νέα σύνθεση μειώνει την αντιπροσωπευτικότητά του και το μεγαλύτερο μέγεθος επιδρά αρνητικά στη λειτουργικότητά του. Συγκεκριμένα, από 176 μέλη της Κεντρικής Επιτροπής το 2001, ο αριθμός των μελών του Εθνικού Συμβουλίου ανέρχεται στα 287 το 2005, στα 306 το 2008 και στα 406 μετά τις εκλογές του 2009. Η σχέση του με τον Πρόεδρο καθορίζεται από τυπικούς και άτυπους προσδιορισμούς που καθορίζουν το εύρος του διαμεσολαβητικού του ρόλου.

Καταρχάς, η ηγετική ελίτ του ΠΑΣΟΚ βρίσκεται υπό ένα καθεστώς 'διπλής νομιμοποίησης'. Από τη μία πλευρά, το Εθνικό Συμβούλιο είναι ο βασικός θεσμός συλλογικής εκπροσώπησης της βούλησης των μελών/'φίλων' και ο θεματοφύλακας των αποφάσεων του Συνεδρίου. Ο Πρόεδρος, από την άλλη πλευρά, είναι ο φορέας νομιμοποίησης όλης της κομματικής βάσης και, όπως αναφέραμε και παραπάνω, ανεπηρέαστος από τις κεντρικές διαδικασίες του κόμματος στον βαθμό που η εκλογή του είναι αποσυνδεδεμένη από το Συνέδριο. Επιπλέον, το εκλεκτο-

ρικό σώμα που εκλέγει τον Πρόεδρο είναι σαφώς πιο διευρυνμένο από το εκλεκτορικό σώμα είτε των συνέδρων είτε των μελών/φίλων που εξέλεξαν τους συνέδρους, και με αυτόν τον τρόπο μπορεί να εμφανίζεται ως ο 'αυθεντικότερος' εκφραστής της βούλησης της κομματικής βάσης. Αυτή η 'δύπλη νομιμοποίηση' λειτουργεί καταφανώς υπέρ του Προέδρου, ο οποίος αναλαμβάνει εποπτικό ρόλο επί της οργάνωσης.

Επιπλέον, διευρύνεται περαιτέρω η αλληλοδιείσδυση Εθνικού Συμβουλίου και κομματικής γραφειοκρατίας. Μέχρι το 7^ο Συνέδριο υπάρχουν δύο τύποι γραφειοκρατικών δομών: πέντε Τομείς Πολιτικής, που είναι επιφορτισμένοι με την επεξεργασία των πολιτικών θέσεων του Κινήματος –άρα έχουν περισσότερο τεχνοκρατικό προσανατολισμό– και οκτώ Τομείς Δράσης που διευθετούν τη σχέση του κόμματος με την κοινωνία (Tassis 2006). Με το 7^ο Συνέδριο αυξάνεται ο συνολικός αριθμός των Τομέων –από δεκατρείς σε είκοσι–, ενώ οι Τομείς Δράσης εντάσσονται οιονεί στους Τομείς Πολιτικής (Spourdalakis & Tassis 2007: 170). Αυτό σημαίνει ότι ορισμένοι Τομείς Δράσης (π.χ. Γυναικών ή ΕΒΕ) υποκαθίστανται από Τομεακές Οργανώσεις που λειτουργούν ως δίκτυα 'ανά κλάδο οικονομίας ή τομέα εργασίας ή άλλο αντικείμενο' (ΠΑΣΟΚ 2005α: Άρθρο 44). Μετά το 8^ο Συνέδριο επανέρχεται η παλαιά δομή, μόνο που ο συνολικός αριθμός των Τομέων αυξάνεται σε 28 (15 Πολιτικής και 13 Δράσης). Τον Φεβρουάριο του 2009 ο Παπανδρέου συγκροτεί έξι 'Επιτελικούς Κύκλους' τους οποίους συντονίζουν τα κορυφαία στελέχη της Κοινοβουλευτικής Ομάδας. Οι νέες αυτές δομές προστίθενται στη γραφειοκρατία του κόμματος και προετοιμάζουν την υλικότητα του ΠΑΣΟΚ για την ανάληψη κυβερνητικών ευθυνών.

Αυτό που φαίνεται να προκύπτει είναι μία σαφής 'τεχνοκρατικοποίηση' του κεντρικού οργάνου του ΠΑΣΟΚ, το οποίο έχει ενσωματωθεί πλήρως στην κομματική γραφειοκρατία, είναι λιγότερο αντιπροσωπευτικό της κομματικής βάσης και καλύπτει απόλυτα τις ανάγκες του 'κόμματος σε δημόσιο αξίωμα' [party in public office]. Η δυσκινησία του νέου οργάνου, σε συνδυασμό με την ένταξή του σε ένα δαιδαλώδες πλέγμα δομών, το καθιστά ευάλωτο στην επιβολή της ηγεσίας και αποκομμένο από την πρακτική της οργανώμενης ή μη βάσης. Υπ' αυτήν την έννοια, ο βαθμός διαμεσολάβησής του στη σχέση Πρόεδρος- μελών/φίλων είναι περιορισμένος και η αρμοδιότητά του συνίσταται όχι στη διασφάλιση της πολιτικής κατεύθυνσης του Κινήματος, αλλά στη διαχείριση των λειτουργιών του 'κεντρικού κόμματος' και στην επικύρωση των αποφάσεων της ηγεσίας. Κατά ειρωνικό τρόπο, το 'άνοιγμα' στα μέλη και τους 'φίλους', φαίνεται να συνοδεύεται από μία διόγκωση της κομματικής γραφειοκρατίας.

3.3 Σχέση περιφερειακής οργάνωσης-μελών/φίλων'

Ως βασικό πρόταγμα της 'συμμετοχικής' ανασυγκρότησης, αναδεικνύεται η ενίσχυση της 'αποκέντρωσης' και της 'αυτονομίας' των περιφερειακών και τοπικών οργάνων του Κινήματος. Η εσωκομματική αναδιοργάνωση του ΠΑΣΟΚ φαίνεται να ακολουθεί μια λογική 'ασύμμετρης αποκέντρωσης'. Διαμορφώνονται τρεις βαθμοί οργάνωσης (Περιφερειακή Επιτροπή-τρίτος, Νομαρχιακή Επιτροπή-δεύτερος, Δημοτική Οργάνωση-πρώτος), όπου ο τρίτος βαθμός έχει 'εκτελεστικές αρμοδιότητες', ο δεύτερος 'συντονιστικές' και ο πρώτος, ενώ απολαμβάνει σχετική αυτονομία, εξαρτάται απόλυτα από το κεντρικό κόμμα όσον αφορά την (ανα)συγκρότησή του.

Μετά το 7^ο Συνέδριο (2005), προχωρεί η επανίδρυση των τοπικών οργανώσεων σε επίπεδο Δήμου (815)⁷ και κατοχυρώνεται καταστατικά η *αποφασιστική* αρμοδιότητα των Περιφερειακών Επιτροπών και η *συντονιστική* αρμοδιότητα των Νομαρχιακών Επιτροπών. Οι ιδρυτικές συνελεύσεις των νέων 'Δημοτικών Οργανώσεων' βασίζονται σε ένα αυστηρό τυπικό (Ξενογιαννακοπούλου 2005) και παρακολουθούνται από την ΕΚΑΠ, την Επιτροπή Καταστατικού και Πιστοποίησης (2005). Στον εσωκομματικό διάλογο η ανασυγκρότηση νοηματοδοτείται, αφενός, ως εξορθολογισμός της εσωτερικής λειτουργίας του Κινήματος και, αφετέρου, ως προσπάθεια να καταστούν οι Δημοτικές Οργανώσεις πιο λειτουργικές και αποτελεσματικές. Ωστόσο, κατά την πρώτη διετία, οι περισσότερες Δ.Ο. δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στο νέο μοντέλο οργάνωσης (Συνήγορος του Μέλους και του Φίλου 2007: 37-42).

Στα επίπεδα του δεύτερου και τρίτου βαθμού η τάση είναι προς τη γραφειοκρατική ενίσχυση της Περιφερειακής Επιτροπής (ΠΑΣΟΚ 2005α: Άρθρα 28, 29). Η Π.Ε. έχει αποφασιστική αρμοδιότητα για όσα θέματα αφορούν τις οργανώσεις της περιοχής της, διαθέτει τομείς πολιτικής και δράσης, Επιτροπή Τήρησης Καταστατικού και Δεοντολογίας, καθορίζει το μέγεθος και τον αριθμό των Δ.Ο. ανά περιφέρεια, οι Γραμματείες της είναι *ex officio* μέλη του Εθνικού Συμβουλίου και η Γραμματεία της δεν εκλέγεται από τα μέλη και τους 'φίλους'. Σε αυτό το πλαίσιο, τα όργανα των Ν.Ε., που εκλέγονται από τα μέλη και τους 'φίλους', υλοποιούν απλά τις αποφάσεις των παραπάνω οργάνων και συντονίζουν τη δράση των Δ.Ο. Μετά το 8^ο Συνέδριο, προωθείται μια 'ήπια' αποκέντρωση με τη μεταφορά της αποφασιστικής αρμοδιότητας στη Νομαρχιακή Επιτροπή.

Όσον αφορά τα οικονομικά των οργανώσεων, έως το 2007, το κεντρικό κόμμα κατευθύνει πόρους προς τα 'αποκεντρωμένα όργανα' για την κάλυψη των βασικών λειτουργικών τους εξόδων, σε μία προσπάθεια να διευκολυνθεί η εδραίωση της νέας οργανωτικής δομής. Μετά το 2008, προωθείται το δόγμα της οικονομι-

κής αυτοτέλειας των 'αποκεντρωμένων οργάνων' και οι πόροι τους προέρχονται αποκλειστικά από τις συνδρομές των μελών και των 'φίλων' τους. Το σύνολο του ποσού που συγκεντρώνει κάθε οργάνωση κατατίθεται σε τραπεζικό λογαριασμό του κεντρικού κόμματος το οποίο, με τη σειρά του, έχει την υποχρέωση να το αποδώσει σε κάθε οργάνωση. Ωστόσο, η συγκεντρωτική διαχείριση των συνδρομών δεν απέδωσε στις οργανώσεις παρά μέρος μόνο του συνολικού ποσού. Ενδεικτικά αναφερόμαστε στην περίπτωση της Β2 Νομαρχιακής Επιτροπής Αθήνας: από το συνολικό ποσό των, περίπου, 250.000 ευρώ που συγκεντρώθηκαν μέσα στο 2009, μόνο 50.000 αποδόθηκαν στις τοπικές οργανώσεις και 10.000 στην Ν.Ε. Επίσης, σύμφωνα με τον ισολογισμό της Α' Διαμερισματικής Οργάνωσης της Αθήνας (Δ.Ο.), μόνο για το 2009, οι υποχρεώσεις του κεντρικού κόμματος προς την οργάνωση από τις εισφορές των μελών ανέρχονται σε 56.000 ευρώ, κάτι που σημαίνει ότι έχει αποδοθεί στην οργάνωση μόλις το 10% του οφειλόμενου ποσού.⁸

Με βάση τα παραπάνω, η οργανωτική ανασυγκρότηση εκπορεύεται κυρίως από τα πάνω, υπό τη συνεχή επίβλεψη και καθοδήγηση του κεντρικού κόμματος. Επιπλέον, η νέα λειτουργική κατεύθυνση των 'αποκεντρωμένων οργάνων' ευνοεί την αυτόνομη δραστηριοποίηση των πρωτοβάθμιων οργανώσεων και τις επιφορτίζει με τη στρατολόγηση μελών και 'φίλων'. Ωστόσο, ειδικά οι οργανώσεις των μεγάλων αστικών κέντρων, δεν έχουν τη δυνατότητα, από τεχνική πλευρά και στελεχιακή διαθεσιμότητα, να επικοινωνήσουν με τους πολίτες που συμμετείχαν στη διαδικασία εκλογής του 2004. Το κεντρικό κόμμα προσπαθεί να αξιοποιήσει τις τοπικές οργανώσεις ως έναν ακόμα οργανωτικό πόρο. Σε όλες τις εκλογές, πέρα από την προσωπική εργασία πολλών μελών, οι οργανώσεις λειτουργούν τα προεκλογικά κέντρα, οργανώνουν εκδηλώσεις, προσφέρουν εκλογικούς αντιπροσώπους και προσπαθούν να διοργανώσουν οικονομικές εξορμήσεις. Οι προεκλογικές εκστρατείες αποτελούν προνομιακή υπόθεση του κεντρικού κόμματος, ενώ τα 'αποκεντρωμένα όργανα' έχουν συμπληρωματικό και μάλλον υποβοηθητικό ρόλο. Μεταξύ των εκλογικών περιόδων, οι οργανώσεις λειτουργούν ως εκπρόσωποι του κόμματος σε τοπικό επίπεδο, στηρίζουν -ασχέτως αποτελεσμάτων- την εσωτερική διαβούλευση και λειτουργούν ως πρώτοι δίαυλοι επικοινωνίας του κόμματος με τους πολίτες. Η έλλειψη πόρων, όμως, και η περιορισμένη εμπλοκή και επιρροή τους στη λήψη αποφάσεων τις καθιστά *ελάχιστους δρώντες* στην κομματική ζωή.

3.4 Λογοδοσία

Όσον αφορά το ζήτημα της λογοδοσίας και τα δύο καταστατικά προβλέπουν διαδικασίες λογοδοσίας για όλα τα αιρετά όργανα και στους τρεις βαθμούς αποκέντρωσης. Ο μόνος θεσμός για τον οποίο δεν προβλέπεται συγκεκριμένη διαδι-

κασία λογοδοσίας στην τυπική δομή της οργάνωσης του κόμματος είναι ο Πρόεδρος. Επιπλέον, ως βασική δομή ελέγχου αναδεικνύεται ο 'Συνήγορος του Μέλους και του Φίλου' στον οποίον μπορούν να προσφύγουν με αναφορές τους τα μέλη και οι φίλοι σχετικά με προβλήματα που ανακύπτουν στη λειτουργία του κόμματος. Κάθε χρόνο ο Συνήγορος δημοσιοποιεί μια Ετήσια Έκθεση (2006, 2007) στην οποία περιλαμβάνεται η ποιοτική και ποσοτική ανάλυση των δεδομένων που προέρχονται από τις καταγγελίες των μελών και φίλων, επισημαίνονται τα προβλήματα της λειτουργίας του κόμματος -κυρίως ως προς την ατελή εμπέδωση του δόγματος της 'συμμετοχικής δημοκρατίας'- και κατατίθενται προτάσεις. Ο ρόλος του, ως μία ιδιότυπη εσωκομματική ανεξάρτητη αρχή, είναι να επισημαίνει στην ηγεσία τα 'κακώς κείμενα' της οργανωτικής ανασυγκρότησης και να προτείνει πιθανές λύσεις. Έχει, δηλαδή, καθαρά *συμβουλευτική αρμοδιότητα*, δεν παράγει δεσμευτικές αποφάσεις και δεν επιλύει τα προβλήματα που ανακύπτουν από τις αναφορές που κατατίθενται. Απλά αρθρώνει τα ζητήματα, τα ποσοτικοποιεί και τα θέτει προς γνώση της ηγεσίας. Υπ' αυτήν την έννοια, η επικοινωνία ηγέτη και μέλους νοηματοδοτείται ως μια προσπάθεια να προστατευθεί το τελευταίο από τις παρεκτροπές μιας 'παρηκμασμένης οργάνωσης', η οποία 'ευθύνεται' για τις παθογένειες της πρότερης περιόδου. Με βάση αυτήν την αντίληψη, πρακτικά, τα όργανα του κόμματος στερούνται κάθε πραγματική δυνατότητα έλεγχου, ενώ υπόκεινται στον διαρκή έλεγχο της ηγεσίας. Τα μέλη, από τη δική τους πλευρά, δεν ελέγχουν την ηγεσία, αλλά, κατά μία έννοια, βρίσκονται υπό την 'προστασία' και την καθοδήγησή της. Σε αυτό το πλαίσιο, η κατεύθυνση της λογοδοσίας αντιστρέφεται κατά έναν ιδιόρρυθμο τρόπο: όπου τα μέλη, συμμετέχοντας στις κομματικές οργανώσεις, λογοδοτούν στον Πρόεδρο, μέσω του Συνηγόρου του Μέλους και του Φίλου για τα 'κακώς κείμενα'.

4. Σύνθεση-η οργάνωση του κόμματος μέσα στο 'καρτέλ'

Η επαγγελία της 'ανανέωσης' δεν είναι αποκλειστικό φαινόμενο της υπό εξέταση περιόδου. Είναι μια διαδικασία που ξεκινά από την ανέλιξη στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ του 'εκσυγχρονιστικού' ρεύματος το οποίο προσπάθησε να συγκροτήσει μια στρατηγική απάντησης στις αντιφάσεις της κομματικής οργανωτικής κουλτούρας που κληρονόμησε. Στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον της δεκαετίας του 1990, το ΠΑΣΟΚ 'υποχρεώνεται' να ανασυγκροτήσει την οργανωτική του δομή προκειμένου να αντεπεξέλθει στις νέες μεταβαλλόμενες συνθήκες. Έτσι, οι δομές του 'οργανωμένου' κόμματος απογυμνώνονται από ουσιαστικές αρμοδιότητες και η κεντρική γραφειοκρατία διογκώνεται, προσανατολιζόμενη στην υποστήριξη του κυβερνητικού/κοινοβουλευτικού σκέλους. Η συνέπεια αυτής της εξέλιξης είναι διπλή: η οργάνωση του κόμματος απεμπολεί τον παραδοσιακό της

ρόλο ως μηχανισμός ανάδειξης των κομματικών ελίτ και παραγωγής ιδεολογίας, και το 'άνοιγμα' στην κοινωνία είναι, στην πραγματικότητα, μια διπλή αποδέσμευση: της ηγεσίας από τον κομματικό μηχανισμό και, εν τέλει, του κόμματος από την κοινωνία. Η οργάνωση συνιστά το πεδίο στο οποίο εγγράφονται τα ιδεολογικά προτάγματα (Σπουρδαλάκης 1988: 348) και η εξέλιξη της τον κατοπτρισμό των ιδεολογικών και πολιτικών μετασχηματισμών.

Οι μεγάλες διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στη συμμετοχή στην άμεση εκλογή Προέδρου και τις υπόλοιπες εσωκομματικές διαδικασίες θα μπορούσαν να ερμηνευθούν από την ιεράρχηση των διακυβευμάτων κάθε διαδικασίας. Στην πρώτη περίπτωση, εκλέγεται ο ηγέτης που θα ενοσάρκώσει την κυβερνητική προοπτική του κόμματος, ενώ στις υπόλοιπες διαδικασίες διευθετούνται οι διοικητικές-συντονιστικές ανάγκες της οργάνωσης. Επιπλέον, ανάμεσα στις δύο αμεσοδημοκρατικές εκλογές Προέδρου (2004 και 2007) υπάρχει μία κρίσιμη διαφορά. Στην πρώτη, στόχος είναι να αξιοποιήσει ο νέος Πρόεδρος τη νομιμοποίηση μεγάλου μέρους της κομματικής βάσης, ως ένα επιπλέον εκλογικό 'όπλο'. Επομένως, η συμμετοχή είναι 'ανοιχτή' και η διαδικασία μη ανταγωνιστική. Στη δεύτερη περίπτωση, η εκλογή είναι ανταγωνιστική, οπότε η προσέγγιση του 'σκληρού πυρήνα' του κομματικού μηχανισμού θεωρείται κρίσιμη για την τελική έκβαση της αναμέτρησης. Ο έλεγχος, κατά συνέπεια, της 'μηχανής' από τον Παπανδρέου είναι καθοριστικό στοιχείο για την επικράτησή του (Γεωργιάδου 2007).

Στο πλαίσιο αυτό, η μαζική οργάνωση στην ουσία ουδετεροποιείται και το εύρος της επιρροής της στη δομή ισχύος του κόμματος είναι ένα υποπροϊόν της διαδικασίας νομιμοποίησης του Προέδρου. Τα μέλη/'φιλοι' εκλέγουν τον Πρόεδρο βάσει ενός γενικού σχεδίου κυβερνητικής στρατηγικής, το οποίο περιλαμβάνει και την αναπροσαρμογή της υλικότητας του κόμματος σε αυτήν την προοπτική. Υπ' αυτή την έννοια, τα κομματικά όργανα -κεντρικά και περιφερειακά- 'πιστοποιούνται' και άρα νομιμοποιούνται μόνο ως φορείς του οργανωτικού πλάνου της ηγεσίας. Απολαμβάνουν σχετική αυτονομία στους τρόπους και στις μορφές κινητοποίησης, αλλά δεν διαθέτουν αποφασιστική αρμοδιότητα, δεν δεσμεύουν την ηγεσία ως προς τις πολιτικές επιλογές της και, κυρίως, εργαλειαποιούνται ως παραρτήματα του κεντρικού κόμματος. Σε αντίθεση με το συμπέρασμα του Mair (1994: 16) ότι τα απλά μέλη είναι πιο 'πειθήνια' στις κατευθύνσεις της ηγεσίας απ' ό,τι οι ακτιβιστές και οι 'μεσαίες ελίτ', στο ΠΑΣΟΚ φαίνεται ότι τα κομματικά στελέχη παρουσιάζονται πιο παθητικά απέναντι στην 'αποψίλωση' της εσωκομματικής τους ισχύος. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πιο σοβαρή από τα κάτω κίνηση ενάντια στην ηγεσία σε όλη τη διάρκεια του 'συμμετοχικού' εγχειρήματος - η 'Πρωτοβουλία μελών ΠΑ.ΣΟ.Κ. ενάντια στην αναθέωση του άρθρου 16 του Συντάγματος' (Π16) κατά τη διάρκεια της συζήτησης για τη συνταγματική ανα-

θεώρηση- προέρχεται από απλά μέλη του ΠΑΣΟΚ και στελέχη της ΠΑΣΠ (Ασημακόπουλος 2010, Νέος Αγωνιστής 2009). Η ήττα του 2007 και η ματαιώση της προσδοκίας για την επανάκαμψη του 'κόμματος του κράτους' είναι εκείνες που πυροδοτούν την αντίδραση των κομματικών στελεχών και τη συνακόλουθη εκ νέου 'δεξίωση' τους από την ηγεσία.

Η σταδιακή 'προεδροποίηση' του ΠΑΣΟΚ οργανώνεται διαμέσου των δύο αμέσων εκλογών του 2004 και του 2007 και θεσμοποιείται από τη συγκέντρωση των ουσιαστικών αποφάσεων -επιλογή υποψηφίων και διαμόρφωση πολιτικών θέσεων- στα χέρια της ηγετικής ελίτ. Η διαβούλευση δεν είναι ισοτιμη διαδικασία και η διαμόρφωση της ατζέντας δεν είναι αμφίπλευρη: αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο της ηγεσίας και έρχεται από τα πάνω. Υπ' αυτήν την έννοια, όλο το κόμμα -είτε ως μέλη/φίλοι είτε ως μαζική οργάνωση- καθίσταται ένας 'άτυπος' σύμβουλος του Προέδρου. Η διαδικασία της λογοδοσίας δεν συμπεριλαμβάνει, εν τέλει, τον Πρόεδρο ο οποίος είναι ο 'έγγυητής' των εσωκομματικών διαδικασιών. Την ίδια στιγμή, το εξατομικευμένο διάβημα του Προέδρου προς το απλό μέλος και η 'θεσμοποίηση' της καλής του προαίρεσης, παράγει ένα 'πατερναλιστικό' πρότυπο ηγεσίας. Σε κάθε περίπτωση, η παράδοση του 'αρχηγισμού' αναπαράγεται από περίοδο σε περίοδο. Από τον 'χαρισματικό αρχηγισμό' της ανδρεϊκής περιόδου, όπου η ηγεσία νομιμοποιείται βάσει του χαρίσματος, οδηγούμαστε στον 'τεχνοκρατικό αρχηγισμό' της περιόδου Σημίτη, όπου πηγή νομιμοποίησης είναι η διαχειριστική ικανότητα του ηγέτη (Ελευθερίου 2009), για να καταλήξουμε στον 'θεσμικό αρχηγισμό' της περιόδου του 'συμμετοχικού' εγχειρήματος, όπου η σκευή του κόμματος διασφαλίζει το προβάδισμα της ηγεσίας. Όπως αναφέρει ο Βερναρδάκης, '...η σύγκριση των περιόδων του ΠΑΣΟΚ δείχνει ότι το ΠΑΣΟΚ του Σημίτη και του Γ. Παπανδρέου υπήρξε πολύ πιο "συγκεντρωτικό", πολύ πιο "αυταρχικό", πολύ πιο "απονομιμοποιημένο δημοκρατικά" από το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου...' (2011: κεφ. 3.7.12).

Από τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι η οργανωτική ανασυγκρότηση του Κινήματος δεν συνιστά απλά μια αντίδραση στη μεγάλη ήττα του 2004, καθώς της νίκης του 2009 προηγείται μία ήπια υπαναχώρηση στις οργανωτικές καινοτομίες που είχαν προωθηθεί προ του 2008 (επανασυγκρότηση Οργανώσεων Βάσης και Επαγγέλματος, παραχώρηση αποφασιστικής αρμοδιότητας στις Νομαρχιακές Επιτροπές, 'παράδοσιακή' διενέργεια του 8^{ου} Συνέδριου κ.λπ.). Η οργανωτική ανασυγκρότηση του Κινήματος αποσκοπεί στην αναπροσαρμογή της υλικότητας του κόμματος, ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες του προτύπου διακυβέρνησης που ήθελε να υλοποιήσει η ηγετική ομάδα ως κυβέρνηση. Ή, όπως το θέτει και ο ίδιος ο Γιώργος Παπανδρέου,

...θα έλεγα ότι θα είναι και ένα πρόπλασμα η δομή του Κινήματός μας στο πώς θέλουμε και την ελληνική κοινωνία, διότι πάντα τα κόμματα φέρνουν με τη δική τους ιδεολογία, τη δική τους πρακτική, ένα πρόπλασμα του πώς θα κυβερνήσουν, πώς θα δουλέψει η δημόσια διοίκηση, πώς θα δουλέψει η πολιτεία (Πανταζόπουλος 2006: 213).

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τους ισολογισμούς του 2007 και του 2009, πάνω από το 90% των ετήσιων εσόδων του κόμματος προέρχεται από κρατική χρηματοδότηση και από τραπεζικά δάνεια (Βερναρδάκης 2009, 2011: κεφ. 3.11), όπως και τα εκλογικά έξοδα,⁹ κάτι που επιβεβαιώνει την περαιτέρω καρτελοποίηση του ΠΑΣΟΚ.

Αντί συμπεράσματος

Η κρίση στρατηγικής της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας φαίνεται να ακολουθεί τον μετασχηματισμό του κομματικού φαινομένου, κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, και κυρίως επιβεβαιώνει την κρίση της δημοκρατίας. Η συνθήκη της παγκοσμιοποίησης, πέρα από τις σημαντικές μεταβολές που επέφερε όχι μόνο στη λειτουργία της οικονομίας αλλά και στην πολιτική επάρκεια του έθνους-κράτους, αφαίρεσε από τη σοσιαλδημοκρατία δύο βασικές έδρες επί των οποίων στηριζε την πολιτική της παρέμβαση: τον κρατισμό και τις σταθερές ταξικές αναφορές. Η βαθμιαία μετατόπιση των κομμάτων από την κοινωνία προς το κράτος δεν διαμόρφωσε τις συνθήκες ενός νέου κρατισμού αλλά, αντίθετα, τα κατέστησε κρατικά όργανα που προσφέρουν ‘δημόσιες υπηρεσίες’ (van Biezen 2004). Η σοσιαλδημοκρατία απώλεσε τη δυνατότητά της να προσαρμόζεται στις κοινωνικές μεταβολές και προσπάθησε με διάφορους τρόπους να αναπλάσει το κοινωνικό της όραμα απευθυνόμενη σε μία κοινωνία, όχι πια διχασμένη, αλλά ‘ικανοποιημένη’ από τις κατακτήσεις των προηγούμενων ετών. Επιπλέον, ο νέος καταμερισμός εργασίας, που περιλαμβάνει τη μεταφορά θέσεων εργασίας σε χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου (Κατσούλης 2009), μεταβάλλει ριζικά το περιεχόμενο της σοσιαλδημοκρατικής υπόσχεσης για αναδιανομή. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με άλλες αναγνώσεις, ο ‘βολονταρισμός’ των σοσιαλδημοκρατικών ελίτ, ως προς την προώθηση πολιτικών, δεν θα πρέπει να θεωρείται απλή εξαρτημένη μεταβλητή των γενικότερων κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων αλλά ως η κεντρική αναλυτική μονάδα (Blyth 2003).

Επομένως, η νέα οργανωτική στρατηγική της σοσιαλδημοκρατίας είτε γίνει αντιληπτή ως απόκριση στις νέες συνθήκες εκλογικού ανταγωνισμού είτε ως απόρροια της εξάρτησης από τους κρατικούς πόρους, καθίσταται κεντρικό διακύβευμα σε όλες τις χώρες. Ο αναπόφευκτος ‘διπλασιασμός’ του κράτους (Κατσούλης 2006: 332) και η προσαρμογή του στις νέες δομικές ανάγκες των υπερεθνικών

ολοκληρώσεων, εδραιώνει την εγκατάσταση των κομμάτων στην 'καρδιά του κράτους', ενώ ειδικότερα η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ενισχύει τις τάσεις 'καρτελοποίησης' των κομματικών συστημάτων (Raunio 2002). Σε αυτό το πλαίσιο, η απόλυτη ενίσχυση του εκτελεστικού σκέλους των κομμάτων παρουσιάζεται να είναι η μόνη δυνατή προσαρμογή στις τρέχουσες συνθήκες. Το σίγουρο είναι πάντως ότι 'η Σοσιαλδημοκρατία χρειάζεται μία εναλλακτική προς τον νεοφιλελευθερισμό για να ανταποκριθεί στις σύνθετες δομικές και κοινωνιολογικές προκλήσεις' (Bradford 2002: 155) που έχει να αντιμετωπίσει και αυτό το έλλειμμα είναι η βασική αιτία της αναδιπλώσής της.

Το ΠΑΣΟΚ περιγράφεται ως 'ηγεμονικό κόμμα' (Τάσσης 2008: 34-35), κυρίως γιατί κατορθώνει σε πολύ διαφορετικές περιόδους να υλοποιεί τη μεταβαλλόμενη στρατηγική του κράτους, βασιζόμενο σε δυναμικές κοινωνικές συμμαχίες που του διασφάλιζαν την απαραίτητη συναίνεση. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί ότι τα δύο μεγάλα 'εξουγχρονιστικά' εγχειρήματα (τρία, με το τρέχον) της Μεταπολίτευσης σχεδιάστηκαν, προωθήθηκαν και υλοποιήθηκαν -με τις αντιφάσεις τους κάθε φορά- από κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ. Στην εξέλιξη αυτή, το κόμμα καθίσταται μία ετεροκαθορισμένη νομιμοποιητική και όχι συμμετοχική δομή. Ως εκ τούτου, το 'συμμετοχικό' εγχείρημα, ενώ παρουσιάστηκε ως 'απάντηση' στην απόσυρση της κοινωνίας από την πολιτική, φαίνεται ότι ολοκληρώνει την καρτελοποίηση του ΠΑΣΟΚ και την οριστική (;) αποσύνδεσή του από κοινωνικές δυνάμεις και αιτήματα.

Σημειώσεις

1. Χρησιμοποιούμε τον όρο 'συμμετοχικό εγχείρημα' κυρίως για να μην εκτρέψουμε την ανάληψή μας σε σύγκριση του εσωκομματικού μοντέλου δημοκρατίας στο ΠΑΣΟΚ με το κανονιστικό πρότυπο της 'συμμετοχικής δημοκρατίας' που έχει επικρατήσει στην επιστημονική συζήτηση (Allern & Pedersen 2007: 76-77, Schmidt 2004: 279-296, Teorell 1999: 368-370). Σε αυτό το πλαίσιο μας ενδιαφέρει περισσότερο ο λόγος περί 'συμμετοχικής δημοκρατίας' και κυρίως η υλικότητά του.

2. Ακολουθούμε τη διάκριση των Heidar & Saglie (2003: 223) ανάμεσα στην 'οργανωτική καινοτομία' και την 'οργανωτική αλλαγή': 'Οργανωτική αλλαγή είναι η διαφορά που εντοπίζεται ανάμεσα σε δύο χρονικά σημεία στον τρόπο με τον οποίο ένα κόμμα λειτουργεί [...] οργανωτική καινοτομία είναι το τμήμα εκείνο της αλλαγής που προωθείται εσκεμμένα από δρώντες στο εσωτερικό του κόμματος'.

3. Πολύ ενδεικτικά, για την περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας, βλ. Hopkin 2001, Seyd 1999, Shaw 2002· για τη Γερμανία, Scarrow 1999· για τη Νορβηγία, Heidar & Saglie 2003· για την Ισπανία, Hopkin 2001· για τον Καναδά, Young & Cross 2002· για το Ισραήλ, Rahat & Hazan 2007· επίσης δύο ενδιαφέρουσες συγκριτικές μελέτες των Cross & Blais 2011 και Kenig 2009.

4. Τελευταία καταγραφή των 'ταμειακών εντάξεi' μελών ως την 31η Οκτωβρίου 2009.

5. Τελευταίος έλεγχος 01.09.2010.
6. Στοιχεία από internetworldstats.com (25.10.2010).
7. Η τάση συγχώνευσης των πρωτοβάθμιων οργανώσεων έχει ξεκινήσει ήδη από την περίοδο 1996-2004. Το 1984 στο ΠΑΣΟΚ υπήρχαν 3.285 τοπικές οργανώσεις ενώ, το 2002 είχαν μειωθεί περίπου στο ένα τρίτο (1.157) (Κωτσονόπουλος 2004: 127).
8. Βλ. do.pasok.gr/athina/?p=2001 (08.12.2010).
9. Βλ. ΦΕΚ 2/ΟΠΚ/29.02.2008 για τις βουλευτικές εκλογές του 2007 και ΦΕΚ 5/ΟΠΚ/04.12.2009 για τις βουλευτικές εκλογές του 2009.

Βιβλιογραφία

- Αθανασάκης, Ν. (2007). 'Εγκύκλιος για τις διαδικασίες ανάδειξης των Υποψηφίων βουλευτών του ΠΑΣΟΚ', στο pasok.gr/portal/resource/contentObject/id/7296b20a-817f-45cd-96e2-df9dd35716a1 (08.12.2010).
- Allern, E.H. & K. Pedersen (2007). 'The impact of party organizational changes on democracy', *West European Politics*, 30, 1: 68-92.
- Ανδριανοπούλου, Μ., Κ. Διαμαντάκη, Μ. Ζησούλη, κ.α. (2005). *Το αλφαβητάρι του ΠΑΣΟΚ για το Διαδίκτυο*, στο pasok.gr/portal/resource/contentObject/id/ac4e6f01-e2c4-4962-abb3-b1a5123426f2 (08.12.2010).
- Ασημακόπουλος, Β. (2010). 'Στοιχεία γύρω από τα ζητήματα της εσωκομματικής πάλης στο ΠΑΣΟΚ, της αριστερής πτέρυγας στο κόμμα και της συγκρότησης του σοσιαλιστικού χώρου', *Κόκκινο*, 50.
- Βερναρδάκης, Χ. (2004). 'Η ίδρυση, η εξέλιξη και η μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ: Από το "κόμμα μαζών" στο "κόμμα του κράτους"', στο Βερναρδάκης, Χ., Η. Γεωργαντάς, Δ. Γράβαρης & Δ. Κοτρώγιαννος (επιμ.). *Τριάντα χρόνια δημοκρατία: το πολιτικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα, Ρέθυμνο: Κριτική/Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Βερναρδάκης, Χ. (2009). 'Τι αποκαλύπτει η χρηματοδότηση των κομμάτων', *Το Βήμα της Κυριακής*, 20 Δεκεμβρίου.
- Βερναρδάκης, Χ. (2011). *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα: οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Bille, L., (2001). 'Democratizing a Democratic Procedure: Myth or Reality? Candidate Selection in Western European Parties 1960-1990', *Party Politics*, 7, 3: 363-380
- Blyth, M. (2003). 'Globalization and the Limits of Democratic Choice: Social Democracy and the Rise of Political Cartelization', *Internationale Politik und Gesellschaft*, 3: 60-82.
- Bradford, N. (2002). 'Renewing Social Democracy? Beyond the Third Way', *Studies in Political Economy*, 67: 145-161.

- Γεωργιάδου, Β. (2002). 'Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ: Συστήματα κομματικής διεύθυνσης και οργανωτική ανασυγκρότηση', στο Κατσούλης, Η. (επιμ), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία Περιεχόμενα Πολιτικής, Θεσμοί, Οργανωτικές Δομές*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Γεωργιάδου, Β. (2007). 'Ο Γ. Παπανδρέου είχε τη μηχανή', *Ελευθεροτυπία*, 13 Νοεμβρίου.
- Cross, W. & A. Blais (2011). 'Who selects the party leader?', *Party Politics*, published online before print, January 26.
- Duverger, M. (1964[1951]). *Political Parties*, London: Methuen.
- ΕΚΑΠ (2005). 'Κατευθυντήριες γραμμές για τις διαδικασίες ανασυγκρότησης των αποκεντρωμένων οργανώσεων του κόμματος', pasok.gr/portal/resource/contentObject/id/3452508b-d729-4b8e-ab78-edd4482ec20b (08.12.2010).
- Ελευθερίου, Κ. (2009). 'ΠΑΣΟΚ: οργανωτικοί μετασχηματισμοί και κυβερνητική προοπτική', *Εποχή*, 4 Οκτωβρίου.
- Ζαφειρόπουλος, Κ. & Ν. Μαραντζίδης (1999). 'Εκλογικές μεταβολές στην κοινωνική βάση του νέου ΠΑΣΟΚ. Διεύρυνση του εκλογικού ακροατηρίου και ρωγμές στον σκληρό πυρήνα', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 14: 24-49.
- Faucher-King, F. (2005). *Changing Parties: an Anthropology of British Political Party Conferences*, London, New York: Routledge.
- Fishkin, J., R. Luskin, J. Panaretos, et al. (2008). 'Returning Deliberative Democracy to Athens: Deliberative Polling for Candidate Selection', paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston, August 28th
- Heidar, K. and J. Saglie (2003). 'Predestined Parties? Organizational Change in Norwegian Political Parties', *Party Politics*, 9, 2: 219-239.
- Hindman, M. (2009). *The Myth of Digital Democracy*, Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Hopkin, J. (2001). 'Bringing the Members Back In? Democratizing Candidate Selection in Britain and Spain', *Party Politics*, 7, 3: 343-361.
- Καραγιάννης, Γ. (2007). "Κόμματα εξουσίας" και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 29: 61-89
- Κατσούλης, Ηλ. (2002). 'Η απαξίωση των πολιτικών κομμάτων και το "παράδοξο της ανάπτυξης"', στο του ίδιου (επιμ), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία Περιεχόμενα Πολιτικής, Θεσμοί, Οργανωτικές Δομές*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Κατσούλης, Η. (2006). 'Η διαδικαστική δημοκρατία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης' στο συλλογικό, *Η Περικλέους Δημοκρατία στον 21ο Αιώνα*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης
- Κατσούλης, Η. (2009). 'Η Σοσιαλδημοκρατία στο σταυροδρόμι: η ανάγκη προσαρμογής στον νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας', *Βήμα Ιδεών*, 4 Σεπτεμβρίου.
- Katz, R. S., (2001). 'The Problem of Candidate Selection and Models of Party Democracy', *Party Politics*, 7, 3: 277-296.

- Katz, R. (2005). 'The Internal Life of Parties', στο Luther, K.R. & F. Müller-Rommel (eds), *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges*, Oxford: Oxford University Press.
- Katz, R.S. and P. Mair (1995). 'Changing Models of Party Organization and party Democracy: The Emergence of the Cartel party', *Party Politics*, 1, 1: 5-28
- Katz, R.S. & P. Mair (2002). 'The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth-Century Democracies' in Gunther R., J.R. Montero & J. Linz (eds). *Political Parties. Old Concepts and New Challenges*, Oxford: Oxford University Press.
- Katz, R., P. Mair, L. Bardi et al. (1992). 'The membership of political parties in European democracies, 1960-1990', *European Journal of Political Research*, 22, 3: 329-345.
- Kenig, O. (2009). 'Democratization of party leadership selection: Do wider selectorates produce more competitive contests?', *Electoral Studies*, 28, 2: 240-247.
- Kitschelt, H. (2000). 'Citizens, politicians, and party cartelization: Political representation and state failure in post-industrial democracies', *European Journal of Political Research*, 37, 2: 149-179.
- Κολοβού, Κ. (2008). *Το κόμμα-δίκτυο: Τάσεις ανασυγκρότησης των κομμάτων στην ψηφιακή εποχή*, διπλωματική εργασία, Αθήνα: ΠΜΣ 'Πολιτική Επικοινωνία και Νέες Τεχνολογίες'/ΕΚΠΑ.
- Κοντιάδης, Ξ.Ι. (2009). *Ελλειμματική Δημοκρατία: Κράτος και κόμματα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Κωτσονόπουλος, Α. (2004). 'Οργανωτικές και λειτουργικές μεταβολές των δύο σημαντικότερων πολιτικών κομμάτων της μεταπολιτευτικής περιόδου' στο Συλλογικό, *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, Αθήνα: ΙΣΚ.
- Mair, P. (1994). 'Party Organizations: From Civil Society to the State', στο Katz, R.S. & P. Mair (eds) *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, London: Sage.
- Mair, P. & I. van Biezen (2001). 'Party Membership in Twenty European Democracies 1980-2000', *Party Politics*, 7, 1: 5-21.
- Moschonas, G. (2001). 'The path of modernization: PASOK and European integration', *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 3, 1: 11-24.
- Μπελαντής, Δ. (2004). 'Η δημοκρατία των δημοψηφισμάτων', *Εποχή*, 8 Φεβρουαρίου.
- Νέος Αγωνιστής (2009), 'Τι είναι και τι θέλει ο Νέος Αγωνιστής-Μια αυτοπαρουσίαση', στο neos-agonistis.blogspot.com/2009/03/blog-post.html (08.12.2010).
- Norris, P. (2001). *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2003). 'Preaching to the Converted?: Pluralism, Participation and Party Websites', *Party Politics*, 9, 1: 21-45.

- Ξενογιαννακοπούλου, Μ. (2005). 'Εγκύκλιος με θέμα: Διαδικασίες ανασυγκρότησης των αποκεντρωμένων οργάνων (6 Μαΐου 2005)' στο pasok.gr/portal/resource/contentObject/id/9ce4f9b2-c8b2-4a4d-80d9-75e001e4186d (08.12.2010)
- Πανταζόπουλος, Α., (2006). *Με τους πολίτες κατά του λαού: Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής*, Αθήνα: Εστία.
- Παππάς, Τ.Σ. (2009α). *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑΣΟΚ. Παπανδρέου. Εξουσία*, Αθήνα: Πατάκης.
- Παππάς, Τ.Σ. (2009β). 'Γιατί το ΠΑΣΟΚ χάνει στις εκλογές; 4+1 ερμηνείες', στο Κωνσταντινίδης, Γ., Ν. Μαραντζίδης και Τ.Σ. Παππάς (επιμ.), *Κόμματα και Πολιτική στην Ελλάδα: Οι σύγχρονες εξελίξεις*, Αθήνα: Κριτική.
- ΠΑΣΟΚ (2005α). *Σχέδιο Καταστατικού*, Αθήνα, Μάρτιος.
- ΠΑΣΟΚ (2005β). 'Κανονισμός Ανάδειξης Υποψηφίων στις Δημοτικές και Νομαρχιακές Εκλογές' στο pasok.gr/portal/resource/contentObject/id/40f23eff-1683-4457-b6ee-c50d6b36a422 (08.12.2010)
- ΠΑΣΟΚ (2007). 'Κανονισμός Ανάδειξης Υποψηφίων στις Βουλευτικές Εκλογές' στο pasok.gr/portal/resource/contentObject/id/0b471906-5ade-467a-beee-77280332b2fb (08.12.2010)
- ΠΑΣΟΚ (2008). *Καταστατικό*, pasok.gr/portal/resource/section/statuteMenu (08.12.2010)
- Poguntke, T. (1996). 'Anti-party sentiment-Conceptual thoughts and empirical evidence: Explorations into a minefield', *European Journal of Political Research*, 29, 3: 319-344.
- Poguntke, T. & P. Webb (2007). 'The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analysis' στο Poguntke, T. & P. Webb (eds), *The Presidentialization of Politics: A Comparative study of Modern Democracies*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Ραγκούσης, Γ. (2009). 'Διαδικασίες Ανάδειξης Υποψηφίων στις Βουλευτικές Εκλογές', στο pasok.gr/portal/resource/contentObject/id/8472ca75-ae71-4d78-9a6c-b6967ac53d6f (08.12.2010).
- Rahat, G (2007). 'Candidate Selection: The Choice Before the Choice', *Journal of Democracy*, 18, 1: 157-170.
- Rahat, G (2008). 'Which Candidate Selection Method Is More Democratic?', Working Paper, Center for the Study of Democracy, University of California, Irvine.
- Rahat, G. & R.Y. Hazan (2007). 'Political participation in party primaries: increase in quantity, decrease in quality?' στο Zittel, T. & D. Fuchs (eds), *Participatory Democracy and Political Participation: can participatory engineering bring citizens back in?*, London and New York: Routledge/ECPR.
- Raunio, T. (2002). 'Why European Integration Increases Leadership Autonomy Within Political Parties', *Party Politics*, 8, 4: 405-422.
- Ρώρη, Λ. (2008). 'Η ζωή εν τάφω': διαχείριση της ήττας στη στρατηγική της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ (2004-2007)', *Επιστήμη και Κοινωνία*, 19: 191-204

- Ρόρη, Λ. (2009). 'Νέα χαρακτηριστικά της οργάνωσης των πολιτικών κομμάτων: οργανωτικές αλλαγές μετά από εκλογική ήττα', στο Κωνσταντινίδης, Γ., Ν. Μαραντζίδης & Τ.Σ. Παππάς (επιμ.), *Κόμματα και Πολιτική στην Ελλάδα: Οι σύγχρονες εξελίξεις*, Αθήνα: Κριτική.
- Sartori, G. (2005[1976]). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Colchester: ECPR Press.
- Scarrow, S. (1996). *Parties and Their Members: Organizing for Victory in Britain and Germany*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Scarrow, S. (1999). 'Parties and the Expansion of Direct Democracy. Who Benefits?', *Party Politics*, 5, 3: 341-362
- Scarrow, S & B. Gezgor (2010). 'Declining memberships, changing members? European political party members in a new era', *Party Politics*, 16, 6: 823-843
- Seyd, P. (1999). 'New Parties/New Politics? A Case Study of the British Labour Party', *Party Politics*, 5, 3: 383-405.
- Shaw, E. (2002). 'New Labour in Britain: New Democratic Centralism?', *West European Politics*, 25, 3: 147-70.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1988). *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Αθήνα: Εξάντας.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). 'Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία', στο Τσάτσος Δ. & Ε. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σπουρδαλάκης, Μ. & Ε. Παπαβλασόπουλος (2008). 'Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης' στο Κοντιάδης, Ε.Ι. & Χ.Θ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Spourdalakis, M. & C. Tassis (2007). 'Party Change in Greece and the Vanguard Role of PASOK', στο Bosco, A. & L. Morlino (eds), *Party Change in Southern Europe*, London, New York: Routledge.
- Συνήγορος του Μέλους και του Φίλου (2006). *Ετήσια Έκθεση 2005*, Αθήνα: ΠΑΣΟΚ.
- Συνήγορος του Μέλους και του Φίλου (2007). *Ετήσια Έκθεση 2006*, Αθήνα: ΠΑΣΟΚ.
- Tassis, C. (2006). 'The 7th Congress of PASOK (2005): 'Towards an "open" party?', paper presented at the 56th Annual PSA Conference, Reading, UK.
- Τάσης, Χ. (2008). *ΠΑΣΟΚ 1974-1996: η οικοδόμηση ενός ηγεμονικού κόμματος*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης/ΕΚΠΑ.
- Τάσης, Χ. (2010). 'Οι άμεσες εσωκομματικές εκλογές στην Ελλάδα: Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ', *Εντός Εποχής* 57, 7 Μαρτίου.
- Teorell, J. (1999). 'A Deliberative Defence of Intra-Party Democracy', *Party Politics*, 5, 3: 363-382.
- van Biezen, I. (2004). 'Political Parties as Public Utilities', *Party Politics*, 10, 6: 701-722

- Ward, S., R. Gibson & P. Nixon (2003). 'Parties and the Internet: an overview' στο Gibson, R., P. Nixon & S. Ward (eds), *Political Parties and the Internet: Net gain?*, London, New York: Routledge.
- Weeks, L. (2007). 'Candidate selection: democratic centralism or managed democracy?' στο Gallagher, M. and M. Marsh (eds), *How Ireland Voted 2007: the full story of Ireland's general election*, Basingstoke: Palgrave/Macmillan.
- Young, L. & W. Cross (2002). 'The Rise of Plebiscitary Democracy in Canadian Political Parties', *Party Politics*, 8, 6: 673-699.